

Küllli Prillop

Tartu Ülikooli eesti fonoloogia teadur

Keel kütab kirgi 7

Pühendunud teerajajad või alatud eneseupitajad?

Sarja „Keel kütab kirgi“ seekordne lugu viib läbi eesti kirjakeele pika ajaloo ning näitab, kuidas vanimate mahukate eestikeelsete teoste keelekasutus on andnud ainek hilisematele vaidlustele. Fookuses on kaks autorit – Heinrich Stahl, kellest oli juttu ka sarja eelmises osas,¹ ja Joachim Rossihnius, kes tegutses Stahliga samal ajal Lõuna-Eestis.

Auväärt Heinrich Stahl – põhjaeesti kirjakeele esimene traditsioonilooja

Heinrich Stahl on esimeste tervikuna säilinud põhjaeestikeelsete raamatute autor. Need teosed – katekismus, lauluraamat, evangeeliumide ja epistlite raamat, talituste ja palvete raamat, keeleõpetus, jutlusekogu – trükiti aastatel 1632–1649.

Stahl oli pärit Tallinnast ja saanud teoloogilise hariduse Saksamaa ülikoolides. Pastorina teenimist alustas ta Järvamaal, jätkas Virumaal, seejärel Tallinnas. Ta oli ka praost ning alates 1641. aastast Ingerimaa superintendent (ülemvaimulik) asukohaga Narvas. (Habicht jt 2015: 11–12)

Omaval ajal suhtuti Stahlil lugupidamisega. Näiteks kroonik Christian Kelch kirjutab 17. sajandi lõpus, kuidas pärast Vene-Liivimaa, Vene-Poola ja Rootsi-Poola sõda olid Eestis kirikud hävinud ja kirikuõpetajaid vähe ning neist enamiku kohta võis öelda, et peale preestrirüü pole neil midagi

¹ Vt Külli Prillopi ja Külli Habichti artiklit „Keel kütab kirgi 6. Laulud kirjakeelt vormimas“ (Oma Keel 2/2024).

preestri olema. Kirikuõpetajaks olid sakslased ja rootslased, kes eesti keelt ei osanud ja seetõttu laenasid üksteiselt mingeid – Kelchi sõnul „Jumal teab mis“ – kirjatükke, lugesid neid kirikus kuidagimoodi ette, ja surid enne, kui jõudsid keele korralikult ära õppida. Selline olukord kestis, kuni Rootsi kuningliku valitsuse toel lõpuks sekkusid osavamad mehed. Erilise tunnustuse, rõhutab kroonik Kelch, on ära teeninud magister Stahl. (Kelch 1695: 558–560)

Stahli tekstide keel oli saksapärase ja kirja pandud saksa ortograafia põhimõtete järgi (sest eks ta ju kirjutaski sakslastele, et neil oleks lihtsam eesti keelt omandada). Ta kasutas artiklit (nt *Ses kolmandas Tückis*, mitte lihtsalt *kolmandas Tückis* 'kolmandas peatükis') ja seestütlevas käändes järeltäiendit (nt *Kunningas sest auwust* 'aukuningas'), pööras tegusõna eitavas kõnes (nt *ep astup* 'ei astu') jms, mis saksa keeles oleks õige. See-suguseid vigu hiljem muidugi märgati ja kritiseeriti, kuid samas mõisteti, et Stahl oli teerajaja, kes ei saanud appi võtta ühtegi varasemat eesti keele grammatikat ega õpikut, sest neid lihtsalt polnud. Näiteks 1732. aastal ilmunud eesti keeleõpetuse eessõnast võib Stahli kohta lugeda:

Kirjaviis ja eesti sõnad, mida [Heinrich Stahli] käsiraamatus ja postillis ['jutlusekogus'] leida, näitavad selgesti, et selle keele tundmine oli tol ajal saanud ainult nõrga alguse. Ometigi oli õnnis autor esimene, kes jää katki murdis ja oma võimaluste piirides kiiduväärt usinusega esimest korda kiriku- ja kooliraamatuid eesti keeles välja andis. (Tafenau jt 2023: 385)

17. sajandi lõpu tähesõdades,² mille tulemuseks oli senisest lihtsam kirjaviiis, heideti Bengt Gottfried Forseliusele, Adrian Virginiusele ja teistele noortele uuendajatele ette, et nad pole oma eelkäijate suhtes piisavalt aupaklikud:

Kui üliõndsad endisaegsed härrad Stahl, Salemann ja Göseken jt nüüd elaksid, peaksid nad härra Virginiuselt ja tema kambajõmmidelt – küll noortelt, kuid enda arvates mõistlikumatelt meestelt kuulma ja teada saada, et nad pole eesti keele ja jumalasõna võltsimisest

² Vt Külli Habichti ja Külli Prillopi artiklit „Keel kütab kirgi 5. Tähesõjast tähteosteni. Kirik, kool ja keeleõpetus 17. sajandi lõpu keelevaidlustes“ (Oma Keel 1/2024).

aru saanud ning on niisiis ka kõiki eestlasi pahasti eksiteele viinud.
(Tafenau jt 2023: 220)

Samas on Adrian Virginius ise pidanud Stahli autoriteediks, kelle nime saab kasutada oma seisukohtade kinnituseks, väites, et Stahl oleks kindlasti olnud just tema poolt (vt Tafenau jt 2023: 217–218). Niisiis peeti Stahli eeskujuks – targaks pühendunud meheks, kes julges alustada suure tööga seal, kus keegi teine polnud veel proovinud.

Põlatud Heinrich Stahl – inspiratsioon mõlgutusteks tarkades peades

Oma keeleõpetuse saatis Heinrich Stahl 1637. aastal teele lootusega, et teos (mida ta selles läkituses personifitseerib) kohtab oma teel „palju vagasid südameid, kes võtavad su rõõmuga vastu, tunnistavad omaks ja hakkavad sind kasutama“, aga ka hoiatusega:

Nende kõrval kohtad sa ninatarku asjaarmastajaid ja pahasoovlikke kadekopse, kes kord siit, kord sealt midagi välja otsivad ja esile urgitsevad, seda oma targas peas mõlgutavad, selle peale sisistavad, seda

laimavad, laidavad ja selle kallal oma ülisuursuguse ninatarkusega tänitavad ja targutavad. (Tafenu jt 2023: 63–64)

Stahli hoiatus läks täide 19. sajandil, mil üldine huvi ajaloo ja rahvaluule vastu oli aidanud Eestiski ausse tõsta eheda rahvakeele. Endisaegsed kirjamehed tundusid nüüd võõrapärase ja vigase keele pealesundijad, mitte enam teerajajad, kes tegid omas ajas parima, mis suutsid.

Esialgu jäi seesuguse suhtumise väljendamine erakirjadesse. Otto Wilhelm Masing, kes teatavasti võitles tuliselt eesti ühiskirjakeele eest ja tartu kirjakeele vastu (tol ajal oli Eestis kaks kirjakeelt: põhjaeesti murrete baasil kujunenud tallinna kirjakeel ja lõunaeesti murrete baasil tartu kirjakeel³), kirjutas oma mõttekaaslasele Johann Heinrich Rosenplänterile 1820. aastal:

Kui tartueesti kirjakeel võtaks omaks loomuliku, mitte Stahli ja välismaalaste poolt juurutatud ortograafia ja hoiduks vulgaarkeele väljenditest ja hääldusest, siis ei oleks selle eesti rahva kirjakeeles enam kahte dialekti. (Anvelt jt 1996: 193, 199)

19. sajandi keskel jõudsid negatiivsed arvamused, milles süüdistatakse Stahli sihilikus eesti keele väänamises, ka avalikesse sõnavõttudesse ja trükistesse. Friedrich Robert Faehlmann kritiseeris Stahli keelekasutust oma esimeses loengus Tartu Ülikooli eesti keele lektorina augustis 1842:

Paindumatu Harju murde baasil tekkis Stahli keele haputaignast nüüd nn klassikaline ehk raamatumurre ja see uus piiblikeel türanniseeris kõnelejaid ja kirjutajaid jälle 100 aastat ja türanniseerib meid veelgi. (Kask 1982: 459)

Eduard Ahrens, meie tänapäevase kirjaviisi looja⁴, läks veelgi kaugemale:

Stahl ei ole eesti keele vastu patustanud mitte niivõrd teadmatusest kui põhimõtte pärast: ta on seda nimme kavakindlal viisil jõhkralt kohelnud, moonutanud ja rikkunud. Ta oskas seda väga hästi ja oleks

³ Vt Külli Prillopi ja Külli Habichti artiklit „Keel kütab kirgi 4. Kaalul on eesti kirjakeele saatust: kas null, üks või mitu?“ (Oma Keel 2/2023).

⁴ Vt Külli Prillopi, Külli Habichti ja Eva Saare artiklit „Keel kütab kirgi 3. Koli-ramatust kooli-raamatuks“ (Oma Keel 1/2023).

kindlasti olnud ka võimeline seda üsna veatult kirjutama, kui ta vaid oleks tahtnud; aga see tundus talle oma võõruse ja iseära tõttu nii toores ja reeglipäratu, et ta pidas ebasünda riietada püha Jumala Sõna nii matslikusse kuube. (Ahrens 2003 [1845]: 25)

Stahlile, kelles nüüd nähti muistse kauni eesti keele sihilikku ärarikkujat, hakati omistama aina uusi alatuid tegusid. Järgneva 150 aasta jooksul tehti temast mees, „kes end libeda keele ja heade sidemete varal oli toimetanud kõrgele ametikohale“, kes „teatavasti ei hoolinud sellest keelest, mida ta väga kaugete maakoguduste õpetajana ometi oli pidanud kuulma nii palju-palju aastaid, sest ta ei olnud suuteline kuulma kedagi teist pääle iseenda“ ning kes „kirjutas oma tööd saksa grammatika järgi eesti keelt moonutades, olles veendunud, et talupojad ei ole võimelised õiget keelt rääkima“. Stahli süüdistati selleski, et ta ei olevat ise mitte midagi kirjutanud, vaid ainult olemasolevaid käsikirju enda kätte kogunud, nende keelt ühtlustanud ja need siis oma nime all trükki andnud. (Vt täpsemalt Lotman 2014: 9–18.)

Peale selle on püütud väita, et Stahli tõttu suri Tallinna Püha Vaimu koguduse pastor Simon Blankenhagen. 1640. aastal ilmus Blankenhageni jutlusekogu, aga just Stahl olevat saavutanud selle hävitamiskorralduse – et omaenese jutlusekogu levitada – ning see ebaõiglus ajanudki Blankenhageni hauda (nt Masing 1999: 238⁵). On tõsi, et Rootsi riigipäeval keelati Blankenhageni raamatu müük kuni Stahli jutlusekogu ilmuniseni. Keelamise põhjused pole aga teada, nagu pole midagi teada ka Blankenhageni teose keele ja sisu kohta. Pole fakte, mis lubaks müügikeeldu seostada Stahli tegevusega. Tõenäolisem on mingisugune vastuolu Tallinna linnakonsistooriumi ja Rootsi keskväimu vahel. (Lotman 2014: 15–16; Aarma 2007: 29)

Kõiki neid fantaasiarikkaid lugusid Stahli kohta hakati kahtluse alla seadma ja kummutama alles 1990. aastate lõpust alates.

⁵ Tegu on Uku Masingu (1909–1985) mõjuka käsikirjaga, mis otsustati trükis avaldada autori 90. sünniaastapäevaks.

Joachim Rossihnius – esimeste lõunaeestikeelsete kirikukäsiraamatute autor

Lõunaeestikeelsed esimesed luterlikud raamatud – katekismuse, evangeeliumid ja epistlid – avaldas 1632. aastal Joachim Rossihnius. Tema oli pärit Saksamaalt. Eestis oli ta kõigepealt Vigala kirikuõpetaja. Seejärel sai Rossihniusest mõneks ajaks Rootsi sõjaväe pastor. 1626. aastal kutsuti ta Tartu eesti koguduse õpetajaks ning 1630. aasta jõulude järel asus ta teenima Sangaste, Karula ja Laatre pastorina. (Kingisepp jt 2002: 13)

Rossihniuse Tartu kandi murre oli küll lõunaeestiline, kuid põhjaeesti keelele märgatavalt lähem kui hilisem tartu kirjakeele tuumaks saanud võrupärane keel. 19. sajandi algul sobis Rossihniuse keeikasutus seetõttu hästi argumendiks tartu kirjakeele vastu. Seda kasutaski ära Johann Heinrich Rosenplänter, estofiil ja esimese eesti keekeküsimusi käsitleva ajakirja väljaandja. Rosenplänter (1816) oli veendunud, et Rossihnius kasutas keelt nii, nagu rahvas rääkis, ja tegi järelduse, et lõunaeesti keel ei erinenud varem põhjaeesti keelest kuigivõrd. Vanem ja algupärasem keel oli toonaste arusaamade järgi vähem rikutud, vähem mandunud – ühesõnaga parem ja taastamist väärt. Rosenplänter küsis retooriliselt, kas uuema keele *Perrändäjä* (loe: *perändäjä*), *sis*, *temmä* (*temä*), *Essänd* (*esänd*) on ikka edasiminekuks, võrreldes Rossihniuse-aegsete sõnakujudega *perrandaja* (*pärandaja*), *sihs* (*siis*), *temma* (*tema*), *issand* (*isand*), mis on samasugused nagu põhjaeesti keeles.

Rosenplänter kiitis Rossihniuse keelt ja kahetses, et uuemate raamatute kirjutajad pole sellele toetunud, sest siis oleks tartu ja tallinna kirjakeele erinevused palju väiksemad. Aga Rosenplänter ei arvanud nii mitte Rossihniuse keele tegeliku headuse pärast – see oli sama saksapärase nagu Stahli keelgi –, vaid seetõttu, et nii sobis tema eesmärkidega. Just nagu Stahli kriitikud ei kritiseerinud mitte tegelikku Stahli, vaid vastavalt oma eesmärkidele loodud kujutlust Stahlist.

Lõpetuseks

Siinne artikkel oli viimane sarjast, milles tutvustasime eesti kirjakeele arengu üle peetud vaidlusi ning jälgisime, kuidas on aeg ja ühiskonna olud keelevaateid mitmesaja aasta jooksul mõjutanud.

Sarja eelmistes osades tutvustasime eri ajajärgude vaidlusküsimusi, nüüd näitasime, kuidas neisse vaidlustesse on haaratud ka ammu surnud

keelemehi ning kuidas eri aegade ideaalid on muutnud suhtumist eesti kirjakeele rajajatesse.

Nii nagu Heinrich Stahl ja Joachim Rossihnius tegutsesid oma aja vaimus, tegid seda ka hilisemad kriitikud ja uurijad. Kõik nad on andnud oma osa eesti kirjakeele kujunemisse, kuid igaühe teod on segu heast tahtest ja paratamatutest eksimustest.

Viidatud kirjandus

- Aarma, Liivi 2007. Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885. Tallinn: G. ja T. Aarma Maja OÜ.
- Ahrens, Eduard 2003 [1845]. Johann Hornung, meie kirikukeele looja. Tlk Kristiina Ross. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn: EKSA.
- Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide 1819–1820. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Habicht, Külli, Pille Penjam, Külli Prillop 2015. Heinrich Stahli tekstide sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1982. F. R. Faehlmann Tartu ülikooli eesti keele lektorina. – Keel ja Kirjandus 9, 457–464.
- Kelch, Christian 1695. Liefländische Historia, oder Kurtze Beschreibung der Denckwürdigsten Kriegs- und Friedens-Geschichte Esth- Lief- und Lettlandes. Reval: J. Mehner.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Tartu: Tartu Ülikool.
- Lotman, Piret 2014. Heinrich Stahli elu ja looming. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Masing, Uku 1999. *Somnium umbrae*. – Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1816. Ueber zwei Bücher von Rossinius. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache V, 13–36.
- Tafenau, Kai, Kristiina Ross, Aivar Pöldvee 2023. See kuningas sest auvust, põrgukonn ja armutaim: Eesti keelemõte 1632–1732. Tallinn: EKSA.